

м'яток поморської культури. Ці дослідники намагались трактувати їх як належні стародавнім германським племенам, щоб обгрунтувати свою тенденційну концепцію про переселення германців у Північне Причорномор'я в III ст. до н. е. Проте, як вказується в рецензованій праці, це не відповідає історичній дійсності, бо пам'ятки поморської культури, розташовані на схід від Західного Побужжя, невідомі (с. 276). Отже, розглянуті в монографії питання є важливим для розв'язання проблем слов'янського етногенезу.

Рецензована праця не позбавлена певних недоліків. Так, у тексті трапляється помилкове написання географічних назв (наприклад, Атака замість Атаки, Гордівиці замість Гордіви, Бодрогкерештур замість Бодрогкерестур та ін.). На с. 88 в посиланні невірно вказано прізвище дослідника Круковського, є окремі помилки в написанні назв іноземних публікацій (с. 10; 211; 245) та у вихідних даних. Слід відзначити ряд помилок на картах (р. Гуква замість р. Гучва, Спрр замість р. Стир, Слуд замість Случ). Найвні й інші перекручення.

Слід підкреслити, що колективна монографія львівських археологів є важливим внеском в радянську археологічну науку. Це перша узагальнююча праця з первісної археології західних областей УРСР. Гідним уваги є художнє оформлення книги та добір ілюстрацій (11 карт поширення окремих археологічних культур і 69 таблиць археологічних матеріалів).

Рецензована праця, безперечно, стане в пригоді не лише фахівцям-археологам, але й студентам історичних факультетів вузів, вчителям, учням, краєзнавцям та широкому колу читачів, які цікавляться історією нашої Батьківщини.

М. М. Кучінко

А. Т. СМІЛЕНКО

Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.),

вид-во «Наукова думка», К., 1975, 208 с.

Експансія та занепад Римської імперії, а потім навала кочівників (гуннів та аварів) сколихнули народи Європи, прискорили їх історичний розвиток. Численні племена, підхоплені загальною течією, міняють свій спосіб життя, залишають старі місця в пошуках нових, кращих земель. Усі ці процеси знайшли своє відображення в історії східних слов'ян.

Рецензована монографія А. Т. Сміленко присвячена тому періоду історії населення Степового Подніпров'я (I та початок II тисячоліття н. е.), коли у східнослов'янському суспільстві відбуваються глибокі внутрішні зміни, остаточно відмирає родовооб'єднаний лад. На цей час припадає розквіт, а потім занепад воєнної демократії, який завершується виникненням і зміцненням класового суспільства, встановленням феодального ладу і утворенням могутньої давньоруської держави. Закінчується книга татаро-монгольською навалюю, після якої значна частина слов'янських поселень у Степовому Подніпров'ї перестала існувати.

Як правильно підкреслює автор, область Степового Подніпров'я становить особливий інтерес у зв'язку з розташуванням його на південно-східній окраїні слов'янських земель, у зоні стику з численними неслов'янськими кочовими та осілими племенами Північного Причорномор'я. В результаті багаторічних археологічних досліджень зібрано численний фактичний матеріал, але до цього часу він не був підсумований і узагальнений в одній праці. Монографія А. Т. Сміленко — перша ґрунтовна спроба в цьому напрямі.

Автор, спираючись на археологічні дані й зіставляючи їх з нечисленними свідченнями писемних джерел та матеріалами суміжних наук (наприклад, антропології), робить спробу визначити етнічний склад населення Степового Подніпров'я протягом усього I тисячоліття н. е. та раннього середньовіччя. Предметом особливої уваги дослідниці є ті пам'ятки, етнічна належність яких розглядалася досі в літературі як спірна.

У дискусійних питаннях автор зберігає науково обґрунтовані позиції, уникає надто категоричних і передчасних тверджень. Зокрема, порушуючи широко дискутоване у вітчизняній і зарубіжній літературі питання про етнічний склад населення черняхівської культури (розділ II—III), А. Т. Сміленко полемізує з поглядами М. І. Артамонова, М. О. Тиханової, Ю. В. Кухаренка та Гі. Вернера, які схильні пов'язувати черняхівську культуру з германськими племенами готів. Вона звертає увагу на сліди готів у пам'ятках типу Брест-Тришин та Дитиничі, а також на певні елементи готської культури в матеріальній культурі окремих пам'яток Волині (Косанове, Компаніїці та ін.). На основі порівняльного аналізу археологічного матеріалу Степового Подніпров'я і суміжних з ним територій, вона приходить до висновку, що черняхівські пам'ятки північної частини Степового Подніпров'я і основної території цієї культури мають подібні риси. Тому, на думку автора, Степове Подніпров'я можна вважати частиною території черняхівської культури, яку А. Т. Сміленко розглядає як моноетнічну і слов'янську. Про сарматські, германські та античні елементи в черняхівських пам'ятках Подніпров'я автор зазначає, що вони відігравали другорядну роль. Досить обережно висловлюється автор щодо локальних варіантів черняхівської культури.

Наукову цінність має IV розділ праці, найбільший за обсягом, де розповідається про слов'янське населення Степового Подніпров'я у VI—VII ст. н. е. В ньому автор дискутує з приводу деяких важливих питань історії східних слов'ян в останній чверті I тисячоліття н. е., зокрема піддає слушній критиці твердження тих дослідників, які надто вузько розуміють однорідність слов'янської культури і зводять пам'ятки слов'ян VI—VII ст. до прзького або корчацького типів, а культуру VIII—IX ст.— до романського типу. А. Т. Сміленко зазначає, що подібна точка зору не допускає існування локальних особливостей слов'янської культури і цим самим значно обмежує територію слов'ян. Водночас у праці робиться спроба виділити кілька варіантів у східнослов'янській культурі VI—VII ст. і пов'язати їх з конкретними літописними племенами. Ця схема не зовсім досконала, вона вимагає дальших уточнень, проте вже зараз дає цільну й переконливу картину і, напевно, стане основою для майбутніх дослідників цієї проблеми.

Розділ поділено на три частини. Перша з них присвячена дослідженню пам'яток пеньківського типу в Степовому Подніпров'ї. Автор схиляється до думки про наявність зв'язку пам'яток пеньківського типу з попередніми пам'ятками черняхівської культури. Важливим є висновок, що саме у цей час у Степовому Подніпров'ї проходив другий суспільний розподіл праці— відокремлення ремесла від землеробства. Про це свідчить виникнення «ремісничих центрів типу Гайворона та Пастирського городища, які відіграли важливу роль у процесі розвитку передумов утворення майбутніх міст» (с. 94). Відокремлення ремесла сприяло дальшому розвитку внутрішнього і зовнішнього обміну, а також торговельних зв'язків.

У монографії детально висвітлено дискусію про етнічну належність населення, що залишило пам'ятки пеньківського типу, та про датування їх на основі прикрас комплексу пальчастих фібул. А. Т. Сміленко приходить до висновку, що «більш серйозні підстави мають ті, хто вважає пеньківські пам'ятки слов'янськими» (с. 102) і відносить пеньківські племена Південного Подніпров'я до «літописних уличів». Вона підтримує думку Б. О. Рибаківа про те, що улчі на початку X ст. під тиском печенігів частково залишають свої оселі і переселяються в межириччя Південного Бугу та Дністра. Про це свідчать і писемні джерела.

Друга частина розділу присвячена новій інтерпретації результатів досліджень надзвичайно цікавої пам'ятки— укріпленого табору дружинників поблизу с. Вознесенки. Зіставлення її з подібними синхронними місцезнаходженнями типу численних «скарбів» (як, наприклад, глодоський, перещепинський та інші) привело до нових висновків. Проте соціальна інтерпретація пам'яток типу Вознесенки чи Малої Перещепини недостатньо аргументована і має дискусійний характер. Так, на с. 112 знаходимо твердження, ніби «...Вознесенський комплекс дає уявлення про склад озброєної дружини VII ст. у Південному Подніпров'ї, про існування ієрархії в її середовищі (верховний вождь, вожді, знатні дружинники, рядові воїни, незброєні слуги)». Такий соціальний розподіл мешканців Вознесенського табору повністю відповідає нашим уявленням про різні прошарки суспільства періоду воєнної демократії, але, на жаль, матеріали самої пам'ятки не дають достатніх підстав для такого припущення про склад табору. У колективному похованні важко встановити навіть приблизну кількість небіжчиків, не кажучи вже про належність окремих предметів і прикрас супровідного інвентаря до того чи іншого з похованих. Недостатньо аргументована також згадка про перебування у Вознесенському таборі глодоського вождя (с. 110—111), хоча й не можна заперечити таку можливість.

У третій частині розділу йдеться про унікальне явище— гончарський ремісничий центр, розташований поблизу балки Канцерка. Подано точний опис виявлених об'єктів та речового інвентаря, висловлено цікаві міркування про технологію виробництва та організацію виробничого процесу. В результаті детального аналізу матеріалів автор прийшла до висновку, що в культурі цього гончарського центру простежуються з одного боку, риси аланської культури Північного Кавказу, з другого,— місцевої пеньківсько-пастирської з черняхівськими традиціями. Гончарні Канцерки припинили своє існування, мабуть, в результаті ворожих нападів на населення порожистої частини Дніпра кочових племен— спочатку авар, а потім хозар (с. 157). На основі порівняння різномісних пам'яток Степового Подніпров'я А. Т. Сміленко висловила думку, що взаємні місцевих племен з кочівниками особливо помітні в пам'ятках з дружинним і ремісничим прошарком. Це пояснюється наявністю та рухомістю цих груп населення, які мали широкі торговельні зв'язки і набували, таким чином, привізні речі. Цілком імовірно, що й дружина за часів раннього середньовіччя могла бути різноетнічною (с. 158).

П'ятий розділ монографії присвячено історії населення Степового Подніпров'я часів IX—XI ст. У цей період Південне Подніпров'я опинилося за межами захисної лінії Русі. Автор правомірно ставить питання про те, чи залишилося в степу осіле населення, зокрема племена уличів, чи пережили вони навалу кочівників печенігів і половців? В результаті детального вивчення тогочасних пам'яток А. Т. Сміленко припускає, що і за південною оборонною лінією Русі залишилися окремі слов'янські поселення, хоча їх кількість після навали кочівників значно скоротилась. Ці поселення були опорними пунктами для русів, що мандрували Дніпром. Саме цим шляхом давньоруська культура і проникла в культуру місцевого населення, впливала на нього.

Зіставлення пам'яток Степового Подніпров'я IX—XI ст. з пам'ятками пеньківського типу дало автору змогу висловити думку про існування генетичного зв'язку між ними. Коментуючи повідомлення писемних джерел про переселення уличів на Захід,

А. Т. Сміленко зазначає, що на Захід переселилися, насамперед, представники уліцької соціальної верхівки. «Улічі, що залишились у Подніпров'ї, зокрема в Степовому Подніпров'ї,— це були переважно мешканці сільських поселень» (с. 176).

В останньому розділі монографії йдеться про давньоруське населення Південного Подніпров'я в XII—на початку XIII ст. У цей період давньоруське населення знов освоює степову смугу по всій течії Дніпра. Поява пам'яток з типовим давньоруським матеріалом свідчить «про новий приплив у цей час на пороги слов'янського населення з корінних слов'янських земель, очевидно, насамперед з Середнього Подніпров'я» (с. 189). Припущення таке ймовірне.

Дуже цікава порушена автором проблема «бродників»—біглих холопів і селян, що осідали в Дніпровському Поняззі; вдало проведена паралель з рухом «берладників» у поняззі Дунаю.

В окремому підрозділі подано характеристику взаємини слов'янського населення з кочівниками. Однак, незважаючи на їх оточення, слов'янські дніпровські поселення протягом XII—початку XIII ст. зберігали виразний давньоруський характер культури. Отже, вони мали постійні зв'язки з основними руськими землями.

А. Т. Сміленко в своїй монографії стверджує глибоку давність заселення переважної частини Степового Подніпров'я слов'янами та їх предками.

У рецензованій праці, яка має значну наукову цінність, порушено ряд важливих історико-теоретичних питань, залучено багато нових археологічних матеріалів. Ця праця стане в пригоді кожному археологу-славісту, знайде численних читачів серед тих, хто цікавиться минулим нашої Батьківщини.

В. В. Аулік